

MATERIÁLY

252-266

Josef Petřtyl

O výrobních otázkách špalíčkových tisků

V 18. a 19. století byly špalíčkové tisky podstatnou složkou tiskařské práce, hlavně ve venkovských městech. Některé tiskárny se touto prací vlastně živily, protože se jejich nedostatečného tiskařského vybavení dalo málokdy užít k tisku náročnějších a výpravou dokonalejších knih. Mezi tiskopisy, formuláři a oznámeními úředního rázu a mezi kramářskými písněmi a modlitbami se pohybovala produkce malého venkovského tiskaře v našich krajích. Konečně tíživou situaci tiskařského zaměstnání zvyšovalo i to, jak zdůrazňovaly některé vládní patenty z konce 18. stol., že byl nadbytek tiskařů, takže došlo v tomto oboru k hospodářsko-sociální krizi; trpěli nouzí, svízelnými hospodářskými poměry, censurou a konečně i nedostatkem práce. Nedostatky tiskařské práce jsou ze všeho patrné; vždyť v 18. stol. bylo ve 54 městech přes 200 tiskařů;¹ a ti všichni se zabývali většinou tiskem špalíčkových písní, modliteb a podobných tiskařských drobností, jež prodávali na trzích a poutích a jež šířili a po vesnicích rozprodávali písničkáři a trhoví zpěváci. Na příklad chrudimská tiskárna Josefa Košiny, která začala pracovat na počátku 19. století, tedy vlastně již v době, kdy poznenáhlu se objevují znaky dohasínání funkce a životního oprávnění kramářského tisku, produkovala více než z 85 % jen kramářské výrobky. Kromě knížek lidového čtení měla jen několik prací vážnějšího rázu, na př. příležitostné proslovy J. Lib. Zieglera, modlitby, zakázky z městské správy, úřední tiskopisy, divadelní návěští a pod. Jejich úhrnný počet byl relativně malý proti asi 200 druhů špalíčkových tisků, modliteb a písní, vytištěných a přetiskovaných průběhem necelých čtyřiceti let v první polovině 19. století. Pouze některé větší tiskárny měly lepší technické vybavení a pracovní tradici, kdežto většina z této doby se podobala svou tiskařskou produkcí chrudimské Košinově tiskárně a měla stejné problémy hospodářské i sociální. Vyšlapanou cestičku a pracovní tradici měli již na příklad litomyšlští tiskaři 19. stol. — Václav Tureček, Ant. Augusta, Fr. Berger a jeho vdova Jos. Bergerová — a to Ad. Graudencem z poč. 17. stol., Janem Arnoltem ze 70. let téhož věku. A to ještě nepřihlížíme k českobratrským tiskům Pavla z Olivetu z poloviny 16. století, Mat. Březiny a Dorothy Březinové z téže doby, kteří už také začínali s letákovou produkcí. Stejně Tibellioho tiskárna v Hradci Králové z první pol. 18. stol. byla dědičkou tiskařské tradice Jakuba Patočky z konce 16. stol., M. Kleinvechtra a J. Arnolta ze začátku 17. století. Landfrasova tiskárna v Jindřichově Hradci, proslulá dodavatelka modlitebních knih, špalíčkových tisků, nebeklíčů, lidové četby, začíná koncem 18. stol. a působí v tomto oboru téměř po sto let. Jejím předchůdci, neméně významnými, byli Václav Svoboda a tiskařská rodina Hilgartnerova. V Praze tiskl a prodával písničky K. J. Jaurnich, Labounovo tiskařské dědictví, rodina Medauova, K. Fr. Rosenmüller a jeho dědicové, tiskařka Jeřábková, Jan Spurný, Vetterlovská tiskárna, jež měla své expositury i na venkově, a mnoho jiných podobných podniků. Kutná Hora zaplnila tisky J. V. Kíncla, Fr. V. Korce mnoho trhů a poutí ve východních a ve středních Čechách, novobydžovský Karel Kastránek ze 70. let 19. stol., litoměřický Medau, olomoucký Fr. Ant. Hirnle, Kiliánská tiskárna ze 17. stol., Rosenburgova a Avingerova produkce z počátku 18. stol., opavský J. V. Šindler ze zač.

¹ R. Smetana, *Tiskaři a nakladatelé českých písní kramářských*. Čas. Matice moravské 1934, 296 a n. — R. Smetana, B. Václavěk, *České písně kramářské*. Praha, 2. vyd., 1949.

18. věku atd., ti všichni zaplavovali svou tiskařskou produkcí odběratele kramářských tisků po celém českém území.² Kromě toho pracovalo pokoutně ještě mnoho tiskařů, kteří byli sice zle pronásledováni, ale jimž přesto malý zisk stál za velké risko.³

Výkonnost tiskařů v oboru kramářských tisků byla závislá na technickém vybavení tiskárny, na censurních zábranách a na zájmu odběratelů či písničkářů, kteří si písňové či modlitební tisky v tiskárně kupovali nebo i objednávali. Veliké množství tiskových emisí v kramářských tiscích ukazuje, že šlo zřejmě o značnou produkci. V. Kozák⁴ studoval tiskařskou výrobu v Mladé Boleslavi v letech 1859—79 a přišel k číslu 80 rozličných písní. Toto číslo není ani veliké, uvědomíme-li si, že v té době byla již technická stránka tiskařské práce na vyšší úrovni než v první polovině 19. století. Pro ilustraci tohoto srovnání uvádím dosud známá čísla z produkce špalíčkových tisků Košinovy tiskárny v Chrudimi a jeho nástupce Stan. Pospíšila. Josef Košina a jeho vdova mezi lety 1806—1848 vytiskli podle dosud známých a zaregistrovaných tisků celkem 224 kramářských písní; z toho 137 světských písňových motivů a 87 náboženských. K tomu je třeba připočítat asi 60 kusů modlitebních tisků, které nejsou do produkce písní počítány. St. Pospíšil mezi lety 1848—1870 celkem vytiskl prozatím zaznamenaných 545 písní; z toho 395 světských a 150 náboženských. K tomu lze počítat asi 300 modlitebních tisků. V Chrudimi se tedy vytisklo mezi lety 1806—1870 celkem více než 1100 různých druhů špalíčkových tisků písňových a modlitebních v různých vydáních. Z toho si můžeme vypočítat pravděpodobný celkový počet vydaných kramářských tisků z této venkovské tiskárny. Je samozřejmé, že se náklad jednotlivých emisí pohyboval asi mezi 100 až 500 kusy; někdy výjimečně dosahoval až k 1000 kusů. Lze tento výjimečný případ předpokládat zvláště u vydání písní sensačních nebo u poutních tisků, na příklad salvatorských, jejichž odbyt byl v době poutí u desetitisíců poutníků jistě veliký (1000—2000 kusů).⁵ Z chrudimské tiskárny se tedy za 60 let rozběhlo při pravděpodobném průměru 300 kusů přes 300.000 kusů. Běží ovšem pouze o tisky označené jménem tiskaře nebo aspoň místem vydání. Víme ovšem, že nejméně 40 % všech skutečných tisků vyšlých v první polovině 19. století z košinovské chrudimské tiskárny nebylo z censurních důvodů nebo snad na přání objednatelů vůbec označeno tiskařskými údaji. Neprohádáme tedy, že i celkem malá a mladá chrudimská tiskárna produkovala za něco více než půlstoletí na 400.000 až 500.000 kusů špalíčkových tisků, jež se rozešly po celých Čechách i na Moravu. Tento obchodní dosah chrudimské tiskárny potvrzuje nám i rozbor dochovaného materiálu ve špalíčcích, které jsou průkazným dokladem oblíbenosti nebo snad obchodní průbojnosti této tiskárny, jejíž produkce nám pomáhá názorně osvětlovat otázky výrobních podmínek špalíčkových tisků. Ve většině zachovaných špalíčků na příklad z musejních východočeských sbírek mají převahu v počtu tisky chrudimského původu.⁶

² Z bibliografie: D'Elvert, *Geschichte der Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Zensur*. Brno 1854. — V. Kozák, *Sbírka písní tištěných u Josefa Zwickla v Mladé Boleslavi*. „Boleslavan“, v r. V., č. 3—4, 1930, str. 114 a n. — J. Petřtyl, *Lidová četba a venkovská tiskárna*, „Věstník čs. zeměděln. musea“, 1942—43. — Fr. Teplý, *Hradečtí impressori* (do r. 1797). Ohlas od Nežárky, 1920. — Fr. Teplý, *Z lidové četby konce 18. a první polovice 19. století*. „Čas. pro dějiny venkova“, XVII, 1930, str. 232 a n. — J. Volf, *Z dějin osvícenské kultury*. (K dějinám knihtiskárny v Jindř. Hradci). „Národopisný věstník českosl.“, XXIV, 211 a n. — J. Volf, *Příspěvek k dějinám českého knihtisku, písmolijectví, knihkupectví a antikvariátu na poč. XIX. stol.* „Čas. Nár. musea“, 1925. — J. Volf, *Dějiny českého knihtisku do r. 1848*, Praha 1926.

³ Na př. v Plzni byla pokoutní tiskárna Jana M. Günthera, který se svým společníkem Fr. Saueremannem byl vyšetřován pro tisk některých drobností v roce 1822. Podobně v Lanškrouně byla v r. 1825 pokoutní tiskárna Jana Pernikáře. (Srv. Typografia, r. XL, str. 160.)

⁴ Srv. pozn. č. 2. — Č. Zíbrt, *Rád kněhtlačitelství r. 1806*. „Typografia“, 1923.

⁵ Viz Ant. Blažek, *Salvatorské pouti v Chrudimi*. „Pověsti a obrázky z Chrudimska“, IV, 1913. — Haiss ve svých Pamětech uvádí, že denně prodával velmi sensační píseň o pražském vzbouření v r. 1848 (Milý krajaně, pošlyšte tu smutnou novinu...) až v 100 kusech. Dal jich pak tisknout dokonce dva plné rysy papíru a všechny je prodal. („Český lid“, XVIII, 385, 386 a j.)

⁶ Statisticky jsem podíl chrudimských tisků v některých špalíčkových souborech východočeských musejních sbírek sledoval v práci cit. v pozn. č. 2.

A nyní k *zisku tiskaře* z této produkce.⁷ Podle paměti Františka Haise, proslulého pražského písničkáře z pol. 19. století,⁸ víme, že se platilo různé za tyto tisky. Jednou uvádí 36 kr. za 100 objednaných písní,⁹ po druhé poznamenává, že ho stála jeho píseň 6 zlatých za 500 kusů, jindy že tiskař prodával 1000 kusů za 12 zlatých; jednou jde tedy o cenu jednoho tisku necelý 0,4 kr., v dalších případech se pohybuje jeho cena o něco výše (0,7 kr.).¹⁰ Ovšem za obrázky svatých se platilo 50 kr.¹¹ Jinak byly zase počítány modlitby a pod. Jestliže si vypočítáme podle toho, že hrubá částka všech 500.000 kusů chrudimské produkce asi za půlstoletí (nepočítáme režii) tvořila něco přes 6000 zlatých, pak by přišlo na jeden rok průměrně na 120 zlatých příjmu z tisku kramářských písní a modliteb. Je to ovšem průměr, na jehož relativní výši se podílí především produkce Pospíšilovy tiskárny z druhé poloviny 19. století, Podle jiných dochovaných tisků z Košinovy chrudimské tiskárny, na příklad lidového čtení, oběžníků, úředních blanketů, vidíme, že i tato poměrně malá položka byla jistě dobrým příspěvkem pro Košinovu tiskárnu. Nesvědčí to skutečně o dobrém finančním postavení tiskařů v první polovině 19. století, jak konečně známe i z dobových archivních pramenů.

Náš přibližný a hrubý propočítání počítal ovšem s tím, že tiskař pouze tiskl a prodával tisky písničkářům na objednávku a že sám neprodával písně či modlitby. Právo k tomu však měl a jistě ho vyžíval.¹² Jak zase známe z Haissových záznamů i z běžných prodejních cen kramářských tisků, jež často bývají uvedeny přímo v textu, prodávala se písnička za 2 kr. To znamená, že na 100 kusech byl čistý zisk prodávajícího 2 zl. 44 kr. Je tedy více než pravděpodobné, že většina špalíčkových tisků písňových i modlitebních byla prodávána buď přímo tiskařem, nebo aspoň svěřována do komise některému zpěvákovi za menší provizi. Tím by ovšem stoupla také naše theoreticky a přibližně vypočítaná příjmová částka za kramářské tisky a mohli bychom věřit, že skutečně *tisk kramářských písní a modliteb udržoval hospodářskou a sociální úroveň venkovských tiskařů na nesitelné výši*.¹³

*

Chceme-li posoudit *technické možnosti tisku* špalíčkových produktů, nebylo nic těžkého — kromě censurních zábran — poslat do světa novou písničku. Vždyť nezáleželo na nějakém autorském právu. Pojem „literárního, autorského vlastnictví“, známý sice z knihkupeckého řádu z r. 1777, nezakořenil se ani v probouzejícím se literárním životě a byl naprosto neznám mezi venkovskými tiskaři, jejichž bolestnou touhou bylo udržet se prací při skromném životě. A tak se tisky a přetiskovaly populární práce tak dlouho, až se kosumenty přesytily. Bibliografie kramářských tisků, po níž tak toužil Václavek i Smetana,¹⁴ nás jednou přesvědčí o tom, jak se přebíraly aktuální písně, o něž byl tržní

zájem. Tiskaři si vybírali bez jakýchkoliv autorských ohledů a nároků na honorář¹⁵ populární práce soudobých spisovatelů, otištěné již v časopisech.¹⁶ Původní texty se upravovaly, zkracovaly, rozšiřovaly, aktualizovaly a lokalisovaly podle potřeby a zájmu i vkusu kupujícího nebo objednatele. Tuto *redakční úpravu* vidíme nejlépe na obchodně poměrně stálých produktech, na kramářských modlitbách. Nebyla těžká tiskařská praxe, jak získat nový modlitební text; obyčejně se to provádělo tak, že se obměnil titul písně či modlitby, jež byla k dispozici, a z písně k sv. Anně se na obrátku stal tisk k sv. Salvátoru či k sv. Floriánu či dokonce k pěti božským osobám. Byla to praxe obecně známá a platná, které se užívalo téměř ve všech tiskárnách. Znám na příklad z chrudimské tiskárenské makulatury, zachované v chrudimském okresním museu, tiskový arch, kde jsou spojeny tři náboženské tisky, a to Radostný vínš, který poutníček skládá před obrazem Panny Marie svato-Křtinské (S hlubokou ponížeností...), Radostný vínš, který poutníček skládá před obrazem svatého Salvátora (S hlubokou ponížeností...) a Radostný pozdravení od Panny Marie (Vítání buďte...). Jde o zajímavou tiskovou ukázkou, kde jsou dvě písně textově naprosto stejné, lišící se od sebe pouze jménem poutního patrona. Znám další mariánskou modlitbu, kde se, jak vidno ze zachovaných tisků, prostě přeškrtnula slova Maria a pod. a místo nich se dal sv. František a jiní svatí. Tak se dostala nová modlitba. Těžko se vyznat v těchto variantech, když forma zmechanisovala a natolik zobchodněla, že už ani modlitbou nebyla, nýbrž mechanicky produkovanou tiskařskou prací, paušálně přidělovanou jednotlivým světcům podle objednávky poutních zpěváků či podle konjunktury. Pak chápeme, a je to vidět z vyloučeného materiálu, který byl předán po zániku Pospíšilovy tiskárny do chrudimského musea, že se stala spousta omylů, které i při malém vkusu kupujících byly neprodejné. Na př. z mariánské modlitby se stala několika vyškrtnutími modlitba k sv. Trojici, ale titulěk zůstal nadále nezměněn a pod.

V této souvislosti zaslouží zvláštní zmínky *autoři textů, písní a modliteb, písničkáři a písmáci*, pokud jejich jména máme na tiscích zachována. Označení „sepsal a vydal...“ nemuselo ovšem znamenat autorství. Svědčí jen o tom, kdo byl nakladatelem tisku, kdo ho objednal. Také nevyšlo z potřeby censurní nebo ze zodpovědnosti autora za text. Často šlo o podnikatelskou reklamu zpěváka, který si přál mít svou firmu na vlastních tiscích, aby mu pomáhala k dobrému a zajištěnému odběru tisků. Proto některé tisky uvádějí i přesnou adresu bydliště zpěváka.

Frant. Bartoš a Alfred Waldau¹⁷ uvádějí několik jim známých písničkářů, na př. Jos. Chládko, Karla Pavlica z Val. Meziříčí, Jos. Ptáčníka, A. Beniška, V. Kašpara, M. Machovského, J. Teisingera, F. Tůmu, Jos. Sikorovou, Jos. Věličku, Fr. Žáčka a j.

Tuto kategorii spolupracovníků na tvorbě kramářského tisku musíme ovšem rozdělit na dvě skupiny: na starší tvůrce, skutečně lidového charakteru, písmáky, a na písničkáře, orientované pouze obchodně, kteří se objevují v kramářské produkci jako složka vyznačující se na tiscích své jméno až v polovině 19. století. Byl mezi nimi podstatný rozdíl jak sociální, tak i v úrovni výtvorů. Vlastní kramářské písní staršího typu stojí blízko svou funkcí literární *práce písmácká*. Jde o přechod mezi dobou barokního výrazu, závislého na prostředí a složkách sociálních i kulturních, a mezi nutností přizpůsobit se požadavkům výchovné práce na venkově; mezi dobou starší, která udržovala značný odstup od lidových vrstev, a dobou novější, která hledala melioraci myšlenkovou pro venkovský lid. Je tedy velká souvislost mezi barokními projevy písmáckými a mezi tradiční kramářskou poesí, která dodávala nebo i přejímala formu a často i způsob zpracování z písmáckých veršovacích pokusů. Vnější forma byla tradičně vžitá a už ve století 18. se stávala poznenáhlu jakýmsi zkonstatěným útvarcem. Přesto se však liší práce starších písmácků od veršotepectví kramářských prodáváčů a tiskařů, kteří pro sebe často usurpovali oblast epické básně. Písmáčkům byl děj, i když neblahý a tragický, jen podnětem mo-

na bídné poměry, krušnou práci a na druhé straně o něm Chmela a Čelakovský mluví jako o chamtivci.

¹⁶ Na př. v r. 1834 vyšla u Turečka v Litomyšli Boleslava Jablonského *Nová píseň o Andulce a Vltavě*, kterou již dříve otiskl autor s písní *Myslívček* v Tylově Jindy a nyní pod společným názvem *Písně Karla Tupého*.

¹⁷ Frant. Bartoš, *Paběrky sebrané na poli české písně kramářské*. „Čas. Matice moravské“, III, 6 a n. — Alfr. Waldau, *Böhmische Naturdichter*. Praha 1860.

⁷ Pro tento přibližný propočítání nebereme ovšem v úvahu, že se v r. 1858 změnil počet krejcarů v zlatém (60:100). Protože nám záleží hlavně na obrázku první poloviny 19. století, počítám se 60 kr. ve zlatém.

⁸ Č. Zíbrt, *Písničkář František Hais a jeho paměti*. „Český lid“, XVII, XIX.

⁹ „Český lid“, XVIII, 374.

¹⁰ „Český lid“, XIX, 391.

¹¹ „Český lid“, XVII, 357.

¹² Srv. liter. v pozn. č. 2.

¹³ Nemůžeme ovšem srovnávat malou Košinovu tiskárnu z první pol. 19. stol. s tiskařskou velkovýrobou, jakou měli někteří pražští tiskaři nebo jindřichohradecký Landfras, o jehož produkci se zmiňuje na př. J. J. Michl (*Literární létopis čili obraz slovesnosti Slovanů nářečí čes. v Čechách, na Moravě a v Uhrách od r. 1825—37*. Praha 1839): „De vyřčení knihare Bayera tiskne jen Landf. Koralův jednou nebo 2krátě za rok asi 15 tisíc výtiskův, z Klíče asi 10 tisíc výt.“ Ani ostatními výrobními podmínkami se nemohla rovnat chrudimská tiskárna Landfrasové výrobně; na příklad v r. 1853 zaměstnával Al. Landfras v jindřichohradecké tiskárně 6 sazečů a 4 učně, v r. 1865 již dokonce měl 42 zaměstnanců v různých expoziturách (na př. Tábor a j.). (Jan Muk, Alois Landfras, probuzenecký knihtiskař a jindřichohradecký starosta. Jindřichův Hradec 1947, str. 14.)

¹⁴ Srv. liter. z pozn. č. 1.

¹⁵ O autorských honorářích z první pol. 19. stol. výsměšně mluví mnoho soudobých autorů. (Srv. Světozor 1877, str. 478.) Na př. J. H. Pospíšil si stále v dopisech stěžuje

rálním, píseň měla svou pevnou společenskou funkci.¹⁸ U vlastní kramářské písně nastal funkční úpadek, píseň byla vydávána jen pro zisk, bez ethických a estetických cílů; proto byla úpadková, i když měla plná ústa morálních sentencí, náboženských zaklínání a napomínání.

Písníkáři byli buď sami autory, nebo texty přejímali z cizích prací či je upravovali a doplňovali vlastními slokami. Většinou své výtvary také přímo prodávali na trzích a o poutích a řadili se pak k sociálně nejchudší kategorii pracovníků kolem kramářského trhu, k jarmarečním zpěvákům.

Jarmareční zpěváci byli obtížným sociálním problémem od počátků knihtisku až do poloviny 19. století.¹⁹ Svě písničky předzpívali a prodávali na trzích. Sociálně patřili ke kategorii chudiny, vyloučené často ze společnosti.²⁰ Jejich život byl velmi nuzný, byli-li odkázáni pouze na tento výdělek, i když snad jejich občasný zisk mohl být poměrně velký. Fr. Haiss ve svých pamětech na několika místech uvádí, zač kupoval v tiskárně písně, obrázky, lidovou četbu a zač ji prodával. Na příklad modlitby koupil u tiskaře za 14 grošů (t. j. 42 kr.) a prodával za 1 zl.²¹ Nebo koupil 2 písně po 1 kr. a prodával dohromady za 3 kr.²² Výdělek na písňových tiscích byl asi 50—60 %, na kalendářích, jež ovšem měly odbyt pouze od října do prosince, asi 30 %. Tisk písně stál Fr. Haiss u Jana Spurného v Praze 6 zl. za 500 kusů a písně prodával po 2 kr.²³ O této písni Haiss poznamenal, že jí prodal za den více než 100 kusů, stejně jako u zpravodajské písně o pražském vzbouření.²⁴ Ovšem zpíval denně 8—9 hodin, často ochraptěl a pak musel několik dní odpočívat. Nebyl to tedy výdělek trvalý a byl často závislý na dobročinnosti. Někdy se málo lišilo zaměstnání zpěváků od řemeslné zbroty.²⁵ Situaci zhoršovalo ještě to, že hospodářské a společenské poměry nedovolovaly více lidem uplatnění ve společenském výrobním procesu; a ti obvyklejše rozmožňovali řady nových zpěváků a autorů sensačních kramářských písňových textů. Dnešní bibliografie kramářských tisků zná těchto autorů mnoho. Na

¹⁸ Srv. na př. Č. Z í b r t, *Básník samouk Vojtěch Kotara, rychtář ze vsi Proseči*. „Český lid“, IX, str. 341 a n. (Kotarovy paměti byly otištěny v Květech 1834.) — J. K a l o u s e k, *Josef Procházka, příklad českého písmáka*. „Český lid“, IV, 214 a n.

¹⁹ „Zeitschrift für Bücherfreunde“. N. F. 20 r., str. 10. (G. G u g i t z, *Die „Liederweiber“ in Alt-Wien. Ein Beitrag zur Geschichte des Volksliedes*.) — Z d. T i c h á, *K dějinám kramářské písně v 18. století*. „Česká literatura“, I, str. 138 a n. — J. K a l o u s e k, *Martin Kroupa, písničkář v druhé polovině věku XVII.* „Český lid“, IV, 1895, str. 50—52. — A n t. T o m í č e k, *Toulavý písničkář*. „Národop. věstník českosl.“, XX, 61 a n.

²⁰ Srovnejme ukázky, jak jejich činnost líčí zápisy ze starých tržů: „Na jedné lipě mjel písničkář popřeně bidlo z nastrčeným obrazem. Bylo na něm namalované, jak jakýsi člověk porubať kříž a potom „sedum d'áblů nad Budínem tělo jeho trhať v povětří“, jak bylo v písničce. Písničkář mjel čepicu s kukardú, pravý rukáv mu visel prázdny a levú ukazoval hůlkú na obraz. ... A zasěj obráťaci obraz zpivali aj s písničkárkú, „jak ten přeneščasny člověk on si lehť na šiny a byl celý roztrhaný od téj velké mašiny“ ... („Český lid“, XII, 416.)

„Jím podobný druh jsou písničkáři. Jsou to obyčejně kramáři na mizinu přišli, anebo flašinetáři, harmonikáři, ježto nemilují mozolů. Jsou to ubozí, nejmizernější tvorové. Představme si dvojici, muže a ženu, kteří jsou tak roztrhaní, tak zanedbaní a zpustlí, že ani popis jejich úboru nevábí, ba odpuzuje. Každý z obou nevhledných „stvořeníček“ (jak sami se nazývají), drží v umouněné ruce asi dvacet písni a první právě odpěvují. Není to zpěv — pouhé hekání, helekání, huhňání, škvrnění, mručení, mňoukání, žvýkání, hlasu překusování ... Na plátně ve čtverečkách mají křiklavé obrázky, na něž hůličkou ukazují při jednotlivých slokách. Přezpívavše, nabízejí okolo stojícím píseň ke koupi.“ („Český lid“, XXII, 83.)

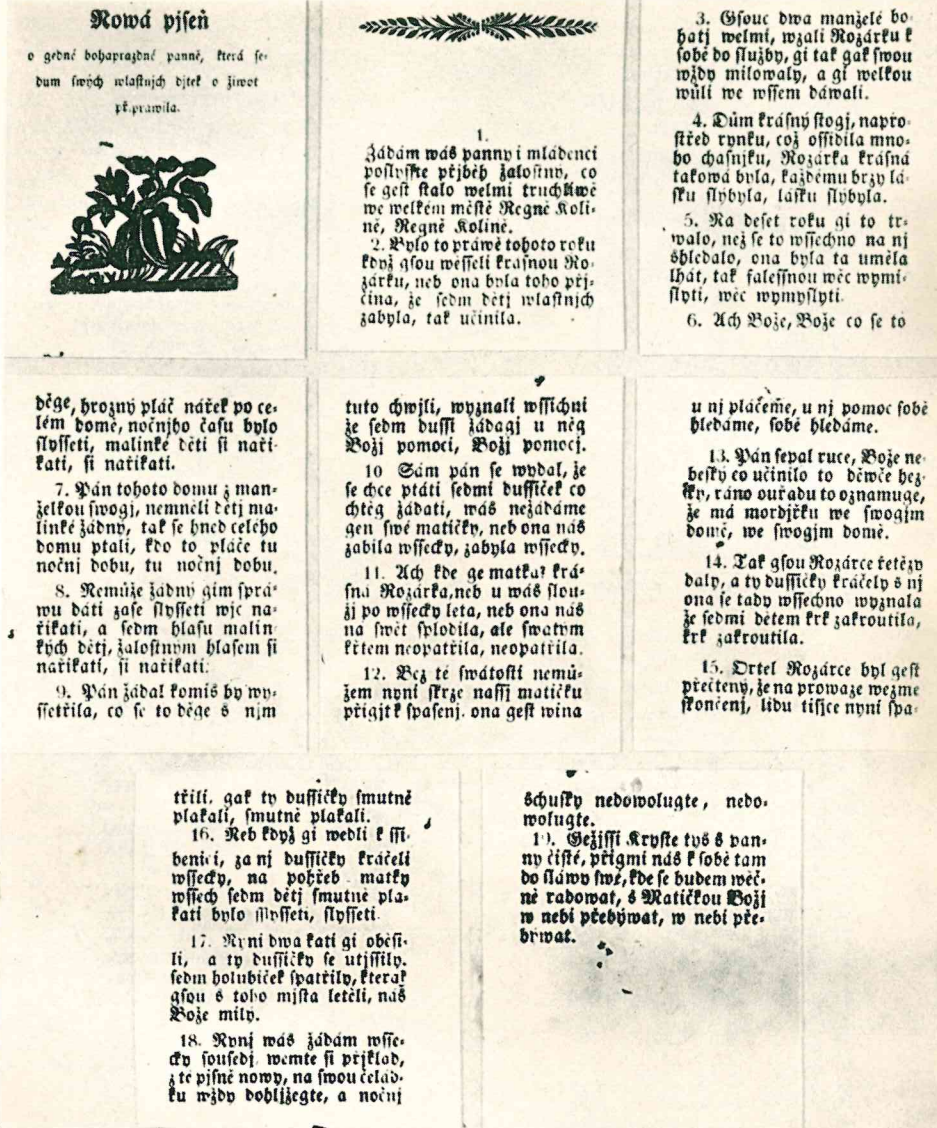
²¹ „Český lid“, XVIII, 379.

²² „Český lid“, XVIII, 380—1.

²³ Na př. Nová píseň pro mládence a panny k srdečnému pláči za 2 krejčary. (S. Po-spíšil v Chrudimi b. l.) končí: „Mládenci a panny, nemějte nám za zlý, kupte tu písničku, jen za dva krejčary.“

²⁴ „Český lid“, XVIII, 385.

²⁵ Waldauův odsudek (l. c.) mluví o produkci Haissově, že se jeho písně rovnají písni lidové „jako kmínka k rýnskému vínu, stěpy skla k drahokamům, umělé papírové květiny ke stolistce“. Haiss složil asi 400 písni. Srv. J. N e r u d a, *Zerty hravé a dravé*. (Sebr. spisy uspořádané Ign. Herrmannem, IX, 1895, str. 201).

Ukázka špalíčkového tisku „Nowá píseň...“.

Nábožná modlitba
k Pánu Ježíši Kristu.
za šťastnou smrt.

Chrudimi u wdomy Kossinotf.

Ach své poznám a gich žesim,
polož mi ge w tomto žiwote
před oči, by mně na wěčno-
stí předloženy nebyli, bych se
před angeli i lidmi stiděti ne-
musel; ale uděl mi totiž ča-
su i místa ku pokání, abych
svá přestupení opravdowí
poznati a myznati pak od-
puštění aegich a potěšení z
tvého spásitelného slowa do-
sáhnutí mohl. Ach milosrdný
Dče! nezamítej mne od twá-
ře své a Ducha swateho, ne-
odjmešž odemné bauřání srd-
ce mého. Tobě zpítatebný
srdci wyborné powěbno gest,
w tom zachoweg mne k žiwot-
tu wěčnému; deg mně umř-
ti, kdy, kde a gač chceš, to-
liko popřeg mi líběh a bla-
hoslaweného štonání. Amen.

Modlitba první.

Ach můj milý Bože a Pa-
ne! žiw gsem, ale newjm gač
dlouho? ti pak můj nebeřku
Dče dobře wš. Protož gest-
li je tento den, (tato noc) má
byti poslední den, (noc) žiwo-
ta mého, staň se vůle twá
Páne! Té vůli swau podá-
wám se, a podle te hotow gsem
a prawe wjře w Krista Wy-
kupitele mého žiw býti i um-
řiti. A wšak uchoweg mne
prořim, abych nenadále w hř-
šich svých neumitel (a). Po-
přeg mně, ať opravdowé př-
j-

Modlitba druhá.

Páne Ježíši Kriste! w tobě
žiw gsem, w tobě umjřám,
twou gsem žiw i mrtwý. O
Ježíši Kriste Synu Boží!
popřeg mně šťastnou hodin-
ku k odeř, z tohoto swěta,
o deř, bych bez hany a ne-
posřkwenění před twau swa-
tau twáři nalezen, a ten w-
líky blaš slýřeti mohl. Pogb-
te! roičnani Dče mého! a
wladněte křatowřiwim mým,
wám připraweně od uřtano-
wenj swěta! Amen.

Ukázka špalíčkového tisku „Nábožná modlitba...“.

příklad v Praze u Jana Spurného tiskli: Terezie Bajrová (1867), Jos. Benda z Velvar (1884—5, dvojsmyslné kuplety), Josef Ert, Jos. Flod, Marie Grundová, Fr. Haiss, Lad. Hájek, Kateřina Hamplová, Jos. Hůlka z Velenod (1864), Jos. Chládek (1884), Frant. Jakl, M. Kantorová, Frant. Klán, Jan Kratochvíl z Chrudimě, M. Kučerová, Anna Matějíčková, F. Novotný, Anna Procházková, K. Strach, Jos. Teisinger, A. Tůmová, Frant. Veselský (1859), Frant. Žáček z Prahy (1860, 1866)²⁶ a jiní, většinou již z úpadkového období kramářské písně v letech osmdesátých. Ve Vetterlově tiskárně (Ant. Renn) tiskl také Fr. Haiss 1856—58), u Julie Janů v Praze objednávala své tisky Julie Palusková, Ant. Vácha z Brandýsa,²⁷ Václav Novák (staré texty pohřebních písní) a j. U Frant. Procházky v Čáslavi tiskl J. Stutz z Jihlavy (1859), u J. Zvikla v Mladé Boleslavi V. Lobeský (1859), Ant. Břetislav Pešek (1861), J. Tér,²⁸ V. Vonis²⁹ a j. V litomyšlské tiskárně Augustově si dával tisknout nábožné písně Jan Dvořák z Osíku (1859), F. K. Hudský z Lomnice (1859), Fr. Haiss (1859), J. Kratochvíl z Chrudimě (1859), Monika Malinká z Kroměříže, Ant. Svobodník, zpěvák z Ježova (1859) a j. U Jos. Bergerové známe objednávky a tisky Josefa Hadra, Jos. Jedličky ze Skřínovic (1869), Jana Kratochvíla z Chrudimě (1866), Václava Nováka (1863) a j.

V chrudimské Pospíšilově tiskárně tiskl F. Haiss (1856, 1857, 1862 a j.), Josef Chládek (1863—4), Jan Ježek, zpěvák rovenský³⁰ (1873 a j.), Jan Kratochvíl,³¹ Jan Navrátil (1865), Jos. Ferd. Nermuť z Chrudimě, Marie Novotná z Kožlí, Vincenc Ptáček,³² Věnceslav Řich z Klokočské Lhoty (1865 a j.), Jan Stutz z Jihlavy (1859),³³ Jos. Tér (1862—3, 1870 a j.), Josef Vavruška z Pardubic (1859), Frant. Vít z Chvalovic a jiní.

*

Po tomto sociálně-ekonomickém úvodu všimneme si vlastních technických výrobních prvků, hmotných složek, s nimiž se každý tisk rodil. Bude jistě zajímavé zjistit, jaká byla výrobně technická stránka těchto špalíčkových tisků, jak vlastně vznikaly a jakým způsobem byly na příklad sestavovány sazby se štočky v tiskové úpravy. Víme totiž, že se jedna písnička téměř nikdy netiskla samostatně a v jedné ediční variantě, nýbrž ve spojení s jinými tisky; nebo se aspoň stejný text tiskl v několika edičních obměnách s různými sazby a odlišnými obrazovými štočky na titulních stránkách.

Největší potíží při tomto studiu technických prvků bylo, že většina kramářských tisků je zachována pouze jako konsumní jedinec, koupený kdesi na trhu či na pouti a všitý

²⁶ Zpomínka na 18. praporek našich myslivců v roku 1866. Sepsal a na svůj náklad vydal František Žáček v Podskalí č. 392. (V nynějším to krátkém čase...) V Praze 1866.

²⁷ Smetana, Václavěk, I. c., II. vyd., str. 217.

²⁸ Jos. Scheybal st., Josef Tér, jarmareční písničkář. „Československá ethnografie“, III, 1955, č. 1, str. 72 a n.

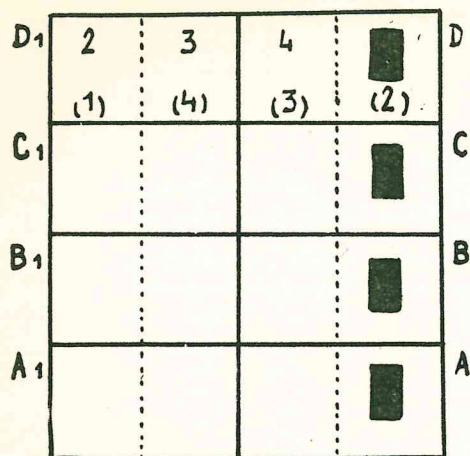
²⁹ V Mladé Boleslavi u J. Zvikla vyšla nákladem V. Vonise píseň „Ach, světe, ty panuješ...“, reagující na svárovskou stávkou v r. 1870. Srv. Fr. B a t h a, Ohlas svárovských událostí v lidové tvorbě. „Var“, III, č. 19—20, 1951.

³⁰ Srv. pozn. č. 27.

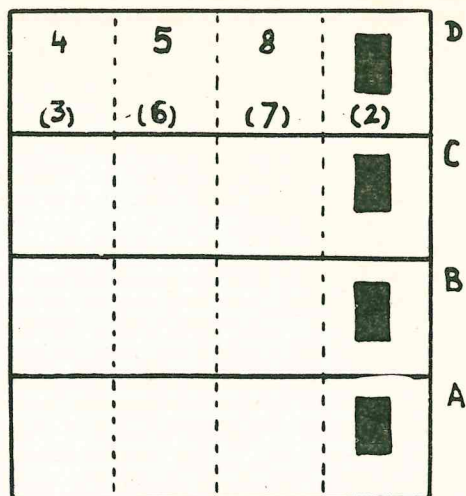
³¹ Jan Kratochvíl znal zřejmě tiskařskou práci z různých tiskáren a snad také proto či jen pro reklamu si dával na své senační tisky obvykle doložku: „Právo patisku se vyhrazuje“ nebo „Vlastník, spisovatel a nakladatel Jan Kratochvíl z Chrudimi“, „S vyhrazením si práva patisku a překladu“ a pod. Vydal asi 50—60 písní označených jménem mezi lety 1857—1873, většinou zpravodajsko-senačního rázu, k nimž můžeme podle stylistických znaků přičíst z chrudimské tiskařské produkce i dalších 15—20 nesignovaných. Z hospodářsko-sociálních důvodů skončil Kratochvíl sebevraždou. Jeho práci odsoudil Fr. B a r t o š, (Paběrky, sebrané na poli české poesie kramářské. „Čas. Matice morav.“, III, 6 a n.): „Zpěvák tento zásobuje tiskárnu St. Pospíšila v Chrudimi svým jarmarečním zbožím. Jest to skladatel nad míru plodný a všestranný; on pje písně »k počtě Panny Marie«, písně o událostech časových, protkané výkřiky »ach Ježíš Maria«, písně »pijáček« čpící sprostým chlastem kořalečným i »veselé písně o mnohých pannách, které se vdáti nemůžou« plně jalové sprostoty. Člověk ten przní mravy i řeči lidu našeho způsobem věru nestydatým.“

³² Velmi příkladná píseň, našim milým vlastencům věnovaná od F'táčka. V Prešpurku. (Podle typografických znaků vyšla pravděpodobně v Chrudimi.)

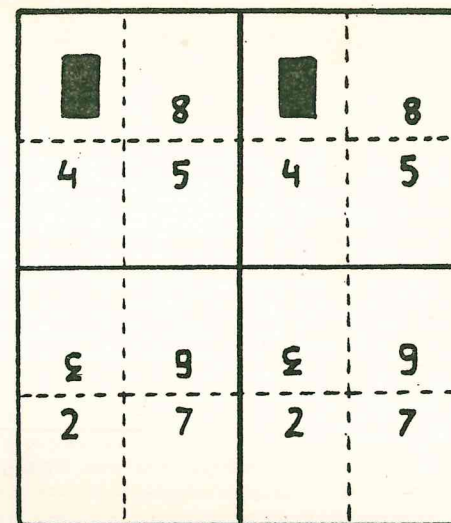
³³ Na svých tiscích si vyznačil i cenu: Cena 3 kr. rak. čísla.

Obraz č. 1.

Obraz č. 2.

Obraz č. 3.

do špalíčku. Máloude se zachoval pás nebo skupinka, část to tiskové úpravy, aby ukázaly, jak se vlastně kramářské tisky hotovily. Podařilo se to až pečlivou prohlídkou sbírek kramářských tisků, hlavně různých zbytků starých tiskáren z poloviny 19. století, na příklad Pospíšilovy z Chrudimě, která byla dědičkou staré tiskárny Košínovy, a konečně některých sbírek soukromých.

V tiskárně se koupily písně v plných arších, zpěváci si je sami překládali a případně sešivali,³⁴ byly-li archové; při půlarsích stačilo jen překládání. *Tiskový arch* nebyl ovšem stejné velikosti. Pohyboval se od 33×40 do 36×45 cm. Jindy bylo užito i menšího formátu nebo i zbytku papíru, jak je vidět z tiskařské makulatury, s níž se shledáváme místy v musejních sbírkách.

Papírny, rozeseť po českých krajích, dodávaly celkem hrubý papír, slabě nažloutlý.³⁵

Velikost tisku byla různá; původní starý formát zpravodajských novin, pamfletů a letáků nevelkého renesančního kvartu a pozdější vysoké osmerky, stále klesal, až se dostal na čtvercovou šestnáctěrku, která na dlouhou dobu převládala. Až teprve v druhé polovině 19. století, tedy již v době úpadku kramářské písně, objevuje se znovu ušlechtlejší velikost, úpravnější osmerka.

Počet stránek se řídil velikostí písničky a tisku. Některá píseň měla jen 4 strany, jiná až 16; běžný počet stránek u starších tisků nepřekročil číslo 8. Obvykle měl tisk jen jednu píseň, někdy se tam však otisklo v jednom tisku i více kratších písní; bývá to většinou vyznačeno na titulní stránce. Starší tisky jsou vždycky obsáhlejší, epičtější novějších, které mívají jen 4 stránky, zvláště dvanáctěrkové a osmerkové.

Měl jsem příležitost prohlédnout původní tiskové archy kramářských písní v pol. 19. století. Zjistil jsem, že původní normální velikost archu v první polovině 19. století byla 33×40 až 36×45 cm. Protože tiskař neměl dostatek stejných štočků, vytiskl na takový arch obvykle více písní. Dá se však také předpokládat, že tiskl tutéž píseň třebas ve více úpravách s různými štočky; pak ovšem nemusí běžet o několik vydání různých, časově odlišných, nýbrž o souběžné vydání s jinou typografickou úpravou; pro bibliografický účel je těžko ovšem zjistit, o který druh běží, není-li po ruce právě celý tiskový arch.

Při čtyřstránkových písních dvanáctěrkové velikosti běželo o tři různé tisky po dvou exemplářích, celkem tedy o šest písníček. Protože se tisklo pouze s jedné strany desky,

tiskla se nejprve jedna strana a pak touž deskou i strana druhá. Takový tiskový arch velikosti 36×42 cm na výšku je schematicky zachycen na obr. č. 5.³⁶

Každá píseň byla vlastně na tiskovém archu v jednom souvislém pásmu dvakrát. Tiskař pás uprostřed rozřízl a dostal tak dvě písničky čtyřstránkové. Proto postupují v samotném pásmu tiskové stránky na líci i na rubu stejně. Při této úpravě se však málokdy stalo, že měl tiskař ve své zásobě štočků stejné obrázky, tiskl-li stejnou píseň. Užil tedy jiných štočků, takže naráz vycházely vlastně dvě různé emise jedné a téže písně s různými titulními obrázky. Obvykle se však této úpravě užívalo, bylo-li třeba vytisknout několik různých písní, které nepotřebovaly stejných titulních štočků.

Jak vypadala šestnáctěrka?

Písničky šestnáctěrkové měly na tiskovém archu více páسů; počet písniček byl ovšem závislý na velikosti kramářské písně či modlitby. Byla-li šestnáctěrková písnička — jak obvykle — osmistránková, byl tiskový arch buď uspořádán pásově (obr. č. 2) ve čtyři pruhy, nebo na něm byly písně uspořádány ve skupinách (obr. č. 3). Toto druhé uspořádání mělo tu výhodu, že se tisklo všechno jednou deskou, jenže se po vytištění jedné strany tiskový arch obrátil. Mohlo ovšem dojít i k omylům, že se tisklo na druhou stranu, aniž se obrátil arch, takže se na jedné čtvrtině archu vždycky opakují čtyři stejné stránky, na př. 1, 4, 5, 8 a nedostalo se na stránky další 2, 3, 6, 7. Viděl jsem takovou tiskařskou makulaturu ve zbytcích po staré tiskárně košínovské v Chrudimi.

Byly-li špalíčkové tisky pouze čtyřstránkové v této velikosti, pak jich bylo v tiskovém archu celkem 8.

Obr. č. 4.

Podobně byly uspořádány i tisky osmerkové, jenže se tisklo po délce tiskového archu, a to zase buď pásově, nebo ve skupinách. Při menší potřebě nebo asi ještě z jiných tisko-

³⁶ Plně čáry označují místo, kde se tiskové archy rozstříhovaly, tedy rozsah jednotlivých písniček. Tečkovaná linie udává místo, kde se listy přehýbaly, aby se dostal tisk ve správném stránkovém uspořádání. Orámcované plošky na 1. listech značí titulní stránku s obrázkovým štočkem. Číslice označují stránkování jedné strany tiskového archu a číslice v závorách udávají pak rubní uspořádání stránek.

³⁴ „Český lid“, XVIII, 378.

³⁵ F r. Z u m a n, *Knižka o papíru*. Praha 1947.

(7)	(5)	(9)	(5)
ε	9	5	7
2	7	8	1
(1)	(8)	(7)	(2)

Obraz č. 4.

C ₁	2	3	4	■	C
B ₁	(1)	(4)	(3)	(2)	B
A ₁				■	A

Obraz č. 5.

vých technických důvodů — často to byl i nedostatek písmových typů v malých venkovských tiskárnách — tiskly se osmerky na půlarchu. (Viz obr. č. 1.)

Tak se tiskly třeba dvě různé písničky; vyžadovaly ovšem dvou tiskových desek. Na první straně byla titulní stránka a poslední stránka tisku a v protichůdném směru 2. a 3. stránka druhého tisku. Druhá tisková sazba byla podobně uspořádána, jenom v obráceném postavení. Toto uspořádání bylo častější, pokud jsem mohl usoudit ze zachovaného tiskového materiálu, než uspořádání lineární.

Studujeme-li dále technické části kramářského tisku, setkáváme se s písmem.³⁷ Staré *frakturové písmo a českobratrský pravopis*, používaný před úpravou Dobrovského a Šafaříkovou, stal se vlastně jednou z důležitých charakterizačních složek kramářského tiskařského produktu. Chtěl-li se kdo koncem 19. století vysmívat přežilosti a ztrnulosti frází, zpetrifikanosti myšlení, použil k tomu jistě formátu kramářské písničky a jejího zastaralého a neohrabaného písmového typu i zarputile prastarého pravopisu. Smetana vykládá použití tohoto zastaralého písma v době, kdy tiskové možnosti byly již na vysokém stupni, tím, že se poskytovala v těchto objednávkách možnost využít starých zásob písma, dále že tiskař mohl zaměstnávat sazeče starší a že písně kupovali a četli hlavně starí konsumenty, zvyklí fraktuře.

Pokud jde o celkovou *typografickou úpravu* kramářského tisku, nejdůležitější je jistě stránka titulní, pak druhá a konečně poslední.

Na *titulní stránce* bývá název písně s podtitulky, titulní obraz, dole tiskové údaje, jména tiskaře, místo a vročení tisku, případně u starších písní i kustodový začátek písně. Na *druhé straně* bývá záhlavní ozdůbka, ornamentální pás, někdy také ilustrace, není-li na první stránce; pak udání nápěvu a vlastní text písně. Na *poslední stránce* bývá závěrečná vinětka; není-li na titulním listu udán tiskař, bývá někdy na poslední stránce, jindy se tam udává skladatel nebo písničkář.

Typografický ozdůbkový a výplňkový materiál je nám důležitou bibliografickou pomůckou. Zarážkové výplňky, závěrečné ozdůbky, ornamentální i figurální viněty, dekorativní typografické rámcování štoček, různé ozdůbky (palmety, úponky, listky, šlahouny), pásy, řady, řetízky atd., to vše tvoří průkazný materiál pro odlišení i jedné emise tiskárny, jednak — což je zvláště důležité — pro poznání tiskařské provenience neoznačeného tisku. Obchodní pohyby i cenzurní zákazy nutily často tiskaře k tomu, aby záměrně zamlčoval

³⁷ Frant. Horák, *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha 1948, str. 148. — Č. Loukotka, *Vývoj písma*. Praha 1946, str. 127. — Z d. Tobolka, *Knihy. Její vznik, vývoj a rozbor*. Praha 1949, str. 91.

údaje o místě a datu tisku. Většina špalíčků má asi 1/3 — 3/5 nevročených a neoznačených tisků. Někdy, aby se tiskař vyhnul jakémukoli stíhání, uvedl tiskařské údaje nesprávně, *falešné impresum*, které je tak vlastně sociálním dokumentem doby. A tak třeba tiskárna na Chrudimsku si dávala z cenzurních důvodů název cizího místa nebo dokonce zahraniční tiskárny. Tiskaři se tak chtěli vyhnout vyšetřování, zabavování tisků, trestům, a přece si chtěli přivydělat.³⁸ Častý Bamberk, Kolín, Berlín byl tištěn v Čechách a byl jen zástěrkou podnikavého a potřebného tiskaře. Je sice pravda, že se v této době — kolem roku 1800 — ve venkovských tiskárnách užívalo stručného označení, na př. V Litomyšli vytištěná, Vytištěná v Hoře Kutný,³⁹ Vytištěná roku tohoto a pod., ale této zvyklosti mohlo být také zneužito k tomu, aby se zakryl tiskař, který nedostal k tisku pro různé překážky povolení, na příklad už pro krátkost doby, nebo kdy si některý zájemce, prodávající kramářských písniček onen tisk vyžádal, možná i důvody finanční, poplatků za povolení a pod. Sociální důvody cítíme u kramářských tisků všude, je to skutečně těžká živnost, ať už pro tiskaře, tak i u prodáváče, který byl často tulákem. Podle typů písma a podle štoček je jasné, že celá řada písní, označených prostě V Praze nebo V Prešpurku, je tištěna v Chrudimi u Košiny. Myslím, že toto falšované určení V Praze, V Prešpurku, V Skalici, s nímž se tak často setkáváme i v chrudimské tiskárně v letech 1810—1840 a možná i v počátečních pracích Pospíšilovy, mělo svůj další docela dobrý úkol, a to reklamní. Čtenář se spíše poddá cizímu zboží než vlastnímu, krajovému; proto to falešné impresum.

Známe-li tisky s nesprávným tiskovým údajem a dovedeme-li je podle typografických znaků zařadit do některé tiskárny, můžeme docela dobře podložit konkrétně obraz obchodu se špalíčkovými tisky, jeho dosah a rozsah. V některých špalíčkových souborech z východočeských musejních sbírek jsem zjistil, že na příklad typicky krajový soubor východočeských tisků, v němž bylo jen přimíšeno několik cizích písní a modliteb, měl značný počet tisků s označením V Praze, V Skalici. Dosah obchodu skalických tisků kramářských nebyl tak značný, jak se nám někdy jeví podle velkého počtu tisků s tímto proveniencním označením. Podle všeho některá z východočeských tiskáren využívala jména a pověsti vzdálené tiskárny k tomu, aby v Čechách oklamala zákazníky, kteří třeba raději kupovali cizí tisky než domácí. A takového původu jsou nesporně označení V Prešpurku, V Pešti, V Budíně, V Bamberku a j. Jasně si ovšem skutečnou provenienci těchto tisků dokážeme, máme-li po ruce zásobu písmových typů nebo štočky či záhlavní ozdůbky zmíněných tiskáren. Tak na příklad znám dobře téměř celou zásobu typografických a obrazových výzdob tiskárny pardubické a chrudimské z let 1790—1860, mám k dispozici i otisky z původních štoček. Jejich srovnávacím studiem dojdeme k tomu, že ony zmíněné tisky, tak často se vyskytující ve špalíčcích východočeských musejních sbírek, jsou podle všech typografických znaků chrudimského původu. Že ovšem jen chrudimská tiskárna nebyla tak vtípná a obratná v reklamě svých tisků, je samozřejmé.⁴⁰

³⁸ J. Volf, *Z dějin osvícenské censurey*. „Čas. Nár. musea“, 1924. — K tomu J. Schaller, *Kurzgefasste Geschichte der kais. kön. Bücherzensur und Revision im Königreiche Böhmen*. Praha 1796.

Zvon 1917, 168 připomíná kramářský tisk „O nedostatku šajnu“ z r. 1815, vydaný J. H. Pospíšilem v Hradci Králové, jehož celý náklad byl zabaven a „krajský impressor“ měl zaplatit pokutu 200 zl. stř., místo níž však šel raději na 8 dní do vězení.

³⁹ Podezřelý je na příklad tento údaj na tisku Nový Zpěv. Loučení s milenkou (Pod našema okny tráva zelená...), jež má označení Vytištěná v Hoře Kutny. Písmový typ totiž svděčí na Chrudim, štoček i vnitřní ozdůbka je typicky chrudimské provenience. Dokonce tento štoček je zachován ve sbírkách chrudimského okresního musea; víme ovšem, že se štočky často půjčovaly mezi tiskárnami a konečně, že je robili řemeslníci, jimž jistě nezáleželo na tom, aby každá tiskárna dostávala různé obrázky, že je vyráběli čistě řemeslně a dodávali týž obrázek více tiskárnám. Pokládám tuto píseň za chrudimský produkt z let 1810—1830, za tisk necensurovaný, kdy Košina svou práci v Chrudimi rozšiřoval a ulehčoval si tak práci, že používal nesprávných údajů tiskařských.

⁴⁰ Srv. Boris Bá lent, *Banskobystrické půlové tlače*. „Slovenská národná knižnica“. Časopis pre knižní kultúru, III, č. 4—5, 1947, str. 92; recensent této práce R. Klava požaduje proto přímo typografický atlas, soupis ilustrací, vinět, záhlaví, závěrových ozdůbek, linek a typů písma, které mohou být velmi důležitou pomůckou pro poznání a určení původu kramářských tisků. — J. Petřtyl, *K funkci obrázků kramářských tisků*. „Český lid“, II, 1947, 75 a n.

Ovšem *spěch i nedbalost při tisku*, technické nedostatky v tiskařském procesu vyvolaly četné chyby, špatná vrocení a pod. Protože tisk byl často chvatný, tiskové archy se posouvaly, okraje tisku nesouhlasily spolu na obou stranách, což mělo nepříznivý vliv na nevalnou upravenost všech špalíčkových tisků. K těmto tiskovým nedostatkům musíme přihlížet při bibliografii špalíčkových tisků, podobně jako k jiným tiskovým chybám nebo k menším písmenkovým vadám a jejich opravám, protože nám udávají novou redakci textu, a jsou tak důležitou bibliografickou pomůckou. Jak nedbale se prováděla tisková praxe, svědčí tiskový arch, který jsem mohl prohlédnout ze starší tiskárenské makulatury chrudimské. Jsou na něm tři modlitby: Modlitba k Panně Marii (Mnoho milionkrát buď pozdravená...), Modlitba k svatému Jánů (Můj horlivý spomocník...), Angelské pozdravení od poutníka k Panně Marii (Sto tisíckrát budiž uctěná...). První tisk je označen S. Pospíšilem v Chrudimi a datem 1862, na ostatních modlitbách je datum 1864. Buď si tedy ponechal tiskař onu sazbu z r. 1862, nebo sazečská a korektorská práce byla ledabylá. První případ pokládám za dosti nepravděpodobný, protože zásoba písmových typů nebyla jistě ve venkovské tiskárně tak veliká, aby si ji mohl dovolit dva roky nechat stát v sazbě. Je ovšem možné, že něco podobného mohlo vzniknout přímo na přání zákazníka a odpovídalo by to i velké konservativnosti odběratelů, že třeba chtěli raději modlitelní tisk staršího data.

*

Téměř na každém kramářském tisku byl *obrázek*. Byly to dřevorezy nebo dřevoryty, které měly přivábit kupce. Ilustrační složka špalíčkové literatury⁴¹ není ovšem ani lokalizována svým původem ani mnoho nevíme o jejích tvůrcích. Většinou zůstala neznámá jména autorů štočků, lidových řezbářů; byli to jistě často lidé potulní, řemeslní řezbáři, jindy zase domácí tvůrci, kteří pracovali mimo své zaměstnání. Proto také vidíme často na štočcích vedle docela řemeslné a hrubé práce, často kýčovitého charakteru, i práci dobrou, se všemi znaky skutečného lidového výtvaru. Je docela jasné, jaký úkol měly obrázky na kramářských tiscích. Jako vůbec celá kramářská produkce nese ve svém charakteru znaky úspěšné obchodní reklamy, měl přivábit i obrázek kupujícího, a proto měl prvotně funkci reklamní a informativní. Nechybíme, provedeme-li srovnání obrázkové výzdoby špalíčkového tisku s výtvarnou knižní úpravou předválečné brakové četby, její jarmarečně křiklavá a dramaticky efektní obrázkové obálky.

Starší obrázky byly naivně dynamicky představitivé, zobrazovaly děj v jeho nejdramatičtější fázi. Teprve později se jejich dynamičnost ztrácela a ustoupila často až k ornamentální výzdobě a plošné výplni (košíček s květinami a ovocem, arabesky, květinové a ozdůbkové komposice a pod.), jež už mají jen dekorativní typografickou funkci.⁴²

Obraz na kramářských tiscích je — bohužel — celkem němým pramenem. Oblíbený obrázek byl převzat v mnoha tiskárnách a používáno ho po více let, případně po zničení nebo značném opotřebování dal se udělat štoček další s tímž námětem. Starší motivy obrazové se přepracovávaly asi stejně, jako se užívalo starších textů lidového vyprávění. Proto je tolik společného mezi štočkovými motivy, i když se od sebe liší detaily. Lze to snadno vysvětlit. Lidová tvorba v 19. století nezná proti dřívějším dobám mnoho nových motivů. Venkovský lid se celkem málo podílel na kulturních, sociálních a hospodářských i technických pokrocích své doby. Tato situace se nevalně změnila i za kapitalismu, kdy dochází ještě k větší diferenciaci sociálního života na české vesnici. Proto ani v prvních deseti letech druhé poloviny 19. stol. se nijak nelišila lidová tvořivost od první poloviny 19. století, proto také v její produkci je tolik tradicionalismu a tak silné lpění na tra-

⁴¹ N. Melniková-Papoušková, *O lidových ilustračních dřevorytech*. „Tvar“, 1950, str. 96 a n. (S otisky orig. štočků z Landfrasových tisků z Jindřichova Hradce.) — N. Melniková-Papoušková, *Dřevo v ruské lidové tvorbě*. „Věci a lidé“, III, 1951. — N. Melniková-Papoušková, *Lubok neboli ruské lidové tisky*. Praha 1946. — Jiří Tichý, *Ilustrace lidových tisků z Landfrasovy tiskárny v Jindřichově Hradci*. Praha 1948. — Bratři Vokolkové, *Dřevoryty z poutních písní*. Pardubice 1948.

⁴² Speranský (*Přehled knížek lidového čtení*, „Národop. sborník českoslov.“ 1900, 147) se zmiňuje, že obrázků se již užívalo na celou řadu tisků běžně, že vůbec jejich obrazová náplň nesouvisela s textem.

dičních motivech výtvarných. Tematika byla určována, jak ukazuje správně na lidovém řezbářství práce Fr. J. Hlinovského, Ant. Michalčíka,⁴³ převážně jen úzkým okruhem pracovního života, který ovšem zůstal i po zrušení roboty celkem na nízké úrovni. Nedošlo ke spojení života venkovského a městského obyvatelstva, spíše se zostřil antagonismus mezi městem a vesnicí; venkovský lid byl utlačován stejně hospodářsky a sociálně jako za feudalismu, byť i jinými metodami a formami. A s tím pochopitelně souvisí i znaky špalíčkové literatury, která se tak dlouho ve svých formálních znacích neměnila, její tradiční formát, vnější typografické znaky, písmo a hrubý, tradiční a místy až zpetrifikovaný špalíčkový obrázek na titulní stránce.

Tato ustrnulost a někdy až ledabylost ve výběru štočků pro kramářské tisky souvisí s technickými otázkami venkovských tiskáren. Sledujeme-li produkci tiskáren, poznáme, že při roční produkci na příklad 100 druhů špalíčkových tisků bylo použito celkem málo druhů štočků, jež měl tiskař v zásobě. Nové štočky se kupovaly jen tehdy, běželo-li o mimořádnou potřebu nebo přál-li si to konsument, zlákan podobnou věcí jinde, či přinesla-li to móda nebo popularisace určitého motivku. Jinak svou štočkovou zásobu osvěžoval tiskař celkem málo. A byla velká libovůle, jak použít určitého obrazového motivu a k čemu jej přitisknout. Tiskárna měla ve své štočkové sbírce scény popisného realismu, dramatické náplně, vztahující se bezprostředně jen k určité písni nebo modlitbě, tedy vlastně motiv jedinečný, jež šlo obtížně aplikovat na jiný text. Měla však také obrázky, jejichž užití bylo obecnější; měly totiž jen náznakovou sdělovací linii, do níž si musel vlastně čtenář vkládat svou představu sám. Jakmile štočková složka kramářského tisku ztratila svou informativní funkci a stala se jen navyklou výzdobou, dekorativní výplní první stránky, dochází často k naivnostem a obrazovému klišé. Dlouho asi musel hledat tiskař tak přiléhavý a vhodný štoček, jako měla tiskárna „Nové písně o překrutný a neslýchaný vraždě, kterou jedna děvečka ve Znojmě na své paní spáchala a její tělo na dva kusy rozřezala“. Tam totiž dva andílkové rozřezávají srdce dlouhou pilou. A stejně nepřipadný je obrázek k „Písni o ukrutné vraždě Jana Šuberta“ z r. 1826; sedí tam spokojeně obtloustlý amorek a v ruce drží srdce pověšené na stužce; štoček byl asi vybrán proto, že píseň začíná lamentací: „Rozpukni se, srdce, v těle, neboť celé omdlévá, nad skutkem ukrutné vraždy nechť si každý rozjímá...“. Jakmile nedochází k souhře mezi obrazovou výzdobou a mezi textovými částmi špalíčkové literatury, převažovala-li dekorativní funkce obrázku nad jeho funkcí sdělnou, bylo to jistě již znakem úpadku, jímž se vyřazovala kramářská píseň z okruhu lidové tvůrčí práce.

Podíl na těchto nedostatcích měla hospodářská stránka výroby kramářských tisků. Tiskaři byli chudí, těžko sháněli provozovací kapitál, a proto nemohli investovat velkou částku do štočkového skladu. Chrudimská tiskárna Stanislava Pospíšila z druhé poloviny 19. století měla na 500 štočků, jež byly většinou dobře zachovány. Byla to jistě na svou dobu tiskárna bohatá, když měla tak veliký štočkový archiv. A přece si Stanislav Pospíšil vypůjčoval štočky i od svého otce J. Hostivíta Pospíšila, královéhradeckého tiskaře.

Štočkový obrázek je dobrým materiálem a prostředkem pro určení provenience tisku, i když ne tak průkazným jako ostatní typografické prvky (výzdoby, vinětky a pod.). Dosti často se totiž celá zásoba větší tiskárny, většinou pro její potřebu značně zastaralá, prodala menší venkovské tiskárně, kde ještě dlouhou dobu štočky sloužily k výrobě kramářských tisků.⁴⁴

*

Když se tisk prostřednictvím písničkářů a prodavačů dostal do rukou lidového konsumenta, byla jeho obchodní cesta obyčejně zakončena. Byl vřít do známých špalíčkových souborů, a stal se tak dokumentem jednak zájmu lidových vrstev o dobou tiskařskou produkci, jednak dokladem tehdejší tiskařské výroby, její úrovně a jakosti, jednak i přesvědčuje o obchodním a tržním dosahu jednotlivých tiskáren. Zpracování těchto otázek věnujeme pozornost v dalších statích v Československé ethnografii.⁴⁵

⁴³ Fr. J. Hlinovský, Ant. Michalčík, *Lidové řezbářství*. Praha 1955.

⁴⁴ J. Petřtyl, l. c., cit. v pozn. č. 39.

⁴⁵ Snímky tisků provedl O. Schütz, ředitel okresního musea v Chrudimi.

Josef Petřtyl, Über die Erzeugungsfrage der Bänkelgesänge
Zusammenfassung

In diesem Artikel folgt der Verfasser der Entstehung von Bänkelpresserzeugnissen bezüglich der fast unbekanntenen Elemente. Zuerst zeigt er die soziale und wirtschaftliche Situation des Buchdruckers und des Distributors im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, ob es sich handelt um das Buchdruckergewerbe oder um die Bänkelsänger-Verkäufer, welche oft für Landstreicher galten. Auf Grund des Materialverzeichnisses der Bänkelpresserzeugnisse aus den Chrudimer Druckereien im Laufe der Jahre 1810—1870 wurde schätzungsgemäss die Gesamtproduktion in dieser Zeit und daraus zufließender Durchschnittsertrag des Druckers, beziehungsweise auch der Gewinn des Verkäufers aus dem Verkaufe von Bänkelgesängen und Bänkelgebeten festgestellt. Diese wahrscheinliche Berechnung erleichtert uns das Feststellen, dass der Druck von diesen Drucksorten einen ziemlich grossen Anteil an der Landdruckereiproduktion darstellt und dass derselbe dem Drucker eine regelmässige Geldquelle sicherstellt. Die Bänkelsänger gehören dagegen zu den schwächsten Volksschichten, was die Sozialbasis betrifft. Die Zensursgründe verursachten auch, dass oft das falsche Impressum auf den volkstümlichen Druckerzeugnissen der Landdruckereien erschien.

Der Verfasser folgt dann dem ganzen Herstellungsverfahren des Druckes, der Auswahl von beliebten und verkäuflichen Gesangs- und Gebetsmotiven. Er sucht das Zusammenstellen der Satzseiten bogenweise zu rekonstruieren, und zwar für verschiedene Grösse von Bänkelpresserzeugnissen, was auch durch die uns erhaltene Makulatur aus den Landdruckereien bestätigt wird. Diese Erkenntnis ist besonders für bibliographische Evidenz sehr wichtig, weil diese Gesänge und Gebete nicht gewöhnlich selbständig und in einer Druckvariante gedruckt wurden, sondern mit anderen Druckerzeugnissen zusammen. Die Verwendung von den typographischen Verzierungen, der Schriftsorte, von Bilddruckstöcken und anderen typographischen Elementen ermöglicht uns oft auch die wahrscheinliche Zuteilung von nicht signierten Gesängen und Gebeten.

Vladimír Scheufler

Lidový stavitel Jan Libora ze Šumavy z rozhraní XVIII. a XIX. stol.

Roku 1799 koupil kníže Schwarzenberg panství prášilské na návrh ing. Rosenauera, geniálního tvůrce plavebních zařízení na panství krumlovském, t. zv. vídeňské plavby. Ing. Rosenauer chtěl pomocí plavebních zařízení využití i ohromného lesního bohatství střední Šumavy a vypracoval projekt plavby dřeva z prášilských lesů až do Prahy. Proto ještě navrhl Schwarzenbergovi, aby koupil panství dlouhoveské. Tato koupě se uskutečnila již příštího roku.¹ Plány Rosenauerovy narážely však na nedostatek pracovních sil. Vypracoval tedy neméně smělý plán na přesídlení několika set dřevařských rodin z různých krajů a panství, podporován v tom i nadlesním Janovským, od něhož pravděpodobně pochází i detailní plán na rozmístění jednotlivých skupin dřevorubců.² Podle hospodářské zprávy z 23. prosince 1799 počítalo se s 361 dřevaři na panství prášilském a s 48 dřevaři na panství dlouhoveském. Ti měli být usídleni přímo v Dlouhé Vsi. Tato akce byla skutečně provedena, i když není znám konečný počet přesídlených dřevorubců a většinou ani jejich původ.³ Reskript z 5. září se zmiňuje o dřevařích z Dobré a Neuhausu, bez bližšího určení panství a kraje. Vzhledem k tomu, že Schwarzenberg se obrátil 16. ledna 1799 přímo na krajský úřad s prosbou, aby byla vyzvána všechna dominia a města prácheňského kraje o pomoc a podporu této akce, je zřejmé, že se tu sešli dřevaři z nejrůznějších panství a snad i krajů. Schwarzenberg neměl sám na svých panstvích právě přebytek pracovních sil, zejména dřevorubců, a je tedy pochybné, že by ze svých ostatních panství převáděl zapracované síly do Prášil a Dlouhé Vsi ve větší míře.⁴ Z několika desítek zachovaných jmen převažují jména německá.

V souvislosti s touto akcí setkáváme se se jménem zednického mistra J a n a L i b o r y. Bližší údaje a životní osudy nepodařilo se dosud nalézt, neboť prameny jen udávají, že byl zednickým mistrem na panství vimperském, bez bližšího označení bydliště. Libora sám navrhl a postavil všechny domky pro nově osídlené dřevaře a jeho dílem je i stavba dvojdomků pro 48 dřevařů z Dlouhé Vsi, čímž vzniklo charakteristické sídliště s řadovým zastavěním, dosud zachované, zvané Nová Dlouhá Ves. V zemědělsko-lesnickém archivu v Českém Krumlově je zachován i nedatovaný plánek (asi z r. 1800) jedné poloviny dvojdomku dřevaře Josefa Tuschla z Nové Dlouhé Vsi, okr. Sušice. Dvojdomky byly kamenné, polovina dvojdomku měla rozměry — podle měřítka uvedeného na plánu

¹ K dějinám panství Dlouhá Ves—Prášily srv. Stephan Duschek, *Aus der Geschichte der ehemals Fürst zu Schwarzenbergschen Herrschaft Stubenbach—Langendorf im Böhmerwalde*. Schwarzenbergisches Jahrbuch, vyd. A. Tannich, 1938, str. 9—26, dále příslušné fasc. ZLA Č. Krumlov, odd. Dlouhá Ves—Prášily IA. Několik údajů, zvl. o plavbě dřeva, uvádí i Josef Blau, *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst*, díl I., str. 72—74, Praha 1917, a Jiří Zikmund ve stati *Lesnictví* ve Sborníku Sušicka, Sušice 1936. — Rosenauerův návrh nebyl nový, neboť již r. 1795 vypracoval krajský komisař Beyerweck plán na využití lesního bohatství prášilských lesů pomocí plavby. Vytvoření plavebních zařízení je ovšem prací Rosenauerovou.

² Veškerý materiál k této stati je ze SA Český Krumlov, odd. Dlouhá Ves—Prášily IA 6Gβ 2a. Neodvolávám se tedy při uvádění jednotlivých faktů znovu na tuto sign. v poznámkách, ale uvádím přímo v textu jen data jednotlivých listin.

³ Podle listu z 22. ledna 1801 bylo na panství prášilském usazeno již 45 dřevorubců a 15 připraveno k osídlení a téhož roku usídleno 48 dřevařů v Nové Dlouhé Vsi (list ze 14. 5. 1801).

⁴ Jedině z orlického panství bylo přesídleno větší množství dřevařů, jak vyplývá z korespondence orlického panství v SA Orlická VIA Wa 7a.